मारुतस्य योनिं धीराः परितः पश्यन्ति । मातृबुद्धिप्रेरकमेव कारणं पश्यन्ति, तस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्थुः । कस्मादिदं ज्ञायते ? चतुर्दशभुवनमण्डितो जायमानोऽयं देह एवात्र प्रमाणम् । स्वोपकारात् यद्यधिष्ठाता न स्यात् तर्हि फलयोगाभावेन कोऽपि कर्मणि न प्रवर्त्तेत, क्रीडैवोच्छिद्येत । न रागादृते तत्सिद्धिः । स्वस्वरूपमाहात्म्यदर्शनेच्छा तु न दोषाय, प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः । अर्थानुकृतयः शब्दाः सादृश्याद्भवन्ति । अनुकरणेनानुकार्यं स्फुटति नानुपूर्वीमात्रेणेति स्फोटोऽङ्गीकृतः । न भूतचैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः । सांहत्येऽपि च ताम्बूलवच्चेत्, यथा खपुरं नागवल्लीदलानि सुधा कदर एला चैतेषां सङ्घाते जातेऽद्भुतः शोणिमोत्पद्यते तथा भूतसङ्घाते चैतन्यमिति चेत्, न; तत्र तेजसः प्राबल्यात् । तत्रापि खपुरादयः क्रमेणाकाशादीनि भूतानि सुधा तेजसेतरेभ्यो बलवत्यस्तीति कृत्वा तस्या रङ्ग इतररङ्गोपमर्दनो रोचते न त्वतिरिक्तस्तदभावे तदभावात् ।

इति सांख्यप्रवचनपरिशिष्टे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठो ज्ञानाध्यायः । अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् । नास्तित्वस्यापि ज्ञातास्त्येव । यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः । सच्चिदानन्दमित्यात्मनो रूपं तत्रास्त्यात्मेति सर्वे जानन्ति न कस्याप्यत्र संशयः । एवं चिदंशेऽपि, आनन्दांशे तु सर्वेषां संशयः विस्मृतानन्दा जडेन योगात् । अत एव ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेदिति स्मार्तधर्मे न सच्चितोः पृच्छास्ति । अतः परानन्दलब्धये इदं शास्त्रं प्रवृत्तं सैव दुःखात्यन्तनिवृत्तिरित्यनेनाभिहिता भवतीति । योऽथशब्दमादौ प्रयुङ्क्ते तस्येश्वरो नित्यसिद्धः ।

इति सांख्यप्रवचनपरिशिष्टे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ समाप्तः सांख्यतरङ्गः ॥

•

तत्त्वसमासः

सर्वोपकारिणीवृत्तिसहितः

यद्वाग्विभूतिरमलाखिलतत्त्वजाता-
ज्ञानाद्यतत्त्वममलं परिबोधयन्ति ।
श्रेयः करोति जगतां भगवन्तमाद्यं
तं श्रीमहर्षिकपिलं प्रभुमानतोऽस्मि ॥ १ ॥

उद्दिधीर्षुस्तदुन्नीतसूत्रतत्त्वार्थबुद्धये ।
सर्वोपकारिणीं कुर्वे टीकां गुणवशंवदः ॥ २ ॥

अथात्रानादिक्लेशकर्मवासनासमुद्रनिपतितानाथदीनानुद्दिधीर्षुः परमकृपालुः स्वतःसिद्धतत्त्वज्ञानो महर्षिर्भगवान् कपिलो द्वाविंशतिसूत्राण्युपादिक्षत् । 'सूचनात् सूत्रम्' इति हि व्युत्पत्तिः । तत एतैस्समस्ततत्त्वानां सकलषष्टितन्त्रार्थानां च सूचनं भवति । इतश्चेदं सकलसांख्यतीर्थमूलभूतं तीर्थान्तराणि चैतत्प्रपञ्चभूतान्येव । सूत्रषडध्यायी तु वैश्वानरावतारमहर्षिभगवत्कपिलप्रणीता, इयं तु द्वाविंशतिसूत्री तस्या अपि बीजभूता नारायणावतारमहर्षिभगवत्कपिलप्रणीतेति वृद्धाः ।

तत्रादौ प्रथमसूत्रत्रयेण सकलप्रपञ्चमूलभूतानि पञ्चविंशतितत्त्वानीति सूचयति—

अष्टौ प्रकृतयः ॥ १ ॥

अयमर्थः—सांख्यराद्धान्ते पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि । तत्र १. मूलप्रकृतिः, २. महत्तत्त्वम्, ३. अहङ्कारः, ४. शब्दतन्मात्रा, ५. स्पर्शतन्मात्रा, ६. रूपतन्मात्रा, ७. रसतन्मात्रा, ८. गन्धतन्मात्रा चेत्यष्टौ प्रकृतयः सन्ति । अत्र तत्त्वान्तरारम्भकत्वं प्रकृतित्वम् । अतश्च महदादीनां सप्तानां पूर्वपूर्वविकृतित्वेऽपि न क्षतिः, लक्षणसमन्वयात् ॥ १ ॥

षोडश विकाराः ॥ २ ॥

पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनः, गगनपवनज्वलनसलिलधारणाख्यानि पञ्चभूतानि चैतानि षोडश विकाराः । विकृतय एव न तत्त्वान्तरारम्भकाणि । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् ॥ २ ॥

तदर्धोदितसूर्यमण्डलसमा प्रकृतिः, ततः पूर्णं रविमण्डलं यत्स्फुरज्ज्योतिस्तन्महत्तत्त्वं प्रकृतेः कार्यं विवृद्धसत्त्वम्। श्रूयते च—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः॥ इति।
(क० उ० १।३।९-१०)

तन्मात्राणि। अवधारणे मात्रशब्दः। भूतान्तरासंपृक्तानि शुद्धानि भूतानि अन्ते च पुरुष इति वदता "पुरुषान्न परं किञ्चित्" इति श्रुत्यर्थो दर्शितोऽस्ति। महादाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनः, चरमोऽहङ्कारः। मध्यमं बुद्धिरित्यर्थतः सिद्धम्। "ईश्वरासिद्धेः" (सां० सू० १।९२) इदं बुद्धिवैचित्र्यमात्रम्। प्रकृतिपुरुषयोर्मध्ये मुक्त इव सर्वकर्मफलसंयोक्ता सिद्ध एव न साध्यः। अत एव "यस्य निःश्वसितं वेदाः" (ऋ० भा० भू० १) इति सिध्यति, अबाधात्। आत्मधर्मस्य सर्वत्र सत्त्वाद् वस्तुत्वम्। उपरागात् कर्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सान्निध्यात्। एतदुपरागे कारणं स च कर्तृत्वे।

इति सांख्यप्रवचनपरिशिष्टे प्रथमोऽध्यायः।

किमर्थं प्रधानस्य कर्तृत्वं विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य? विमुक्तो बद्धः स्वार्थो विहारः। रागविरागयोर्योगः सृष्टिः। रागयोगेन प्रवृत्तिः, विरागस्य च योगेनोपसंहारः। अध्यवसायो बुद्धिः। महत्तत्त्वं तु प्रकृतेः कार्यम्। समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवल्लोकवत्। लोको हि प्रथमं जानाति तत इच्छति ततः करोतीत्येवं बुद्धेः प्राधान्यम्, श्रेष्ठत्वाद्वा बुद्धिश्रियः।

इति सांख्यप्रवचनपरिशिष्टे द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

अथ वैराग्याध्याय उच्यते। व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात्। एकस्यां योनौ नानाव्यक्तयः कर्मविशेषात्। योनिविशेषा अपि तदङ्गकर्मविशेषाद् वेदितव्याः। ज्ञानान्मुक्तिः "असङ्गोऽयं पुरुष" (सां० सू० १।१५) इति। साक्षाज्ज्ञानादेव मुक्तिः बन्धो विपर्ययात्। प्रकृतिगुणैः सक्तोऽयं पुरुष इत्यज्ञानाद् बन्धः। नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पौ। अज्ञाननाशे ज्ञानमेव कारणं नियतं तमो विनाशने तेज इव। तस्मान्न ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो नापि विकल्पः। अत्र यद्यपि ज्ञानस्यैव कारणता दृश्यते छेदने खड्गधाराया इव, तथाप्युपरितनभागं सा यथा सहायमपेक्षते तथैवेदं ज्ञानमप्यनुक्षणं कर्मणोद्दीपितं प्रबलं सदेव तम उन्मूलयितुं समर्थं भवति, तस्मात्परम्परया कर्मापि मुक्तेः साधनम्। अत एव पराशरादयोऽप्याहुः—"सिद्ध्यति ज्ञानकर्मभ्याम्" इति। जातेऽपि ज्ञाने प्रारब्धस्य सत्त्वेनानर्थसंभावनयापि कर्म न त्यजेत्। तथा चाहुः—

मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत्।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति॥
(भाग० ९।१९।१७)

व्यासवाक्यं च—

ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा।
बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति॥ इति।
(भा० पु० दे० मा० १।४०)

ज्ञानिनामणुरप्यपराधो नित्यकर्मत्यागजनितः सद्य एव परिपच्येत, ततोऽनिष्टप्रसक्तिर्भवेत्। इतरकर्माणीव नित्यं कर्मापि यदीन्द्रियैः संपद्येत तर्हि किमेतावता ज्ञानिता हता, लोकानुग्रहश्चापि सिद्ध्यति। तस्माल्लोकोपघातकोऽयं पन्था नोपदेश्यः, महर्षिणा तु केवलं शास्त्र एव श्रद्धाविवृद्धयेऽयं वाद उक्तः। एवमेव सर्वेष्वनुशासनेषु वादा भवन्ति, तीर्थेषु तीर्थान्तरवत्। यथैकं तीर्थं प्रधानं भवति तदा तीर्थान्तराणि तदङ्गानि वर्ण्यन्ते। यद्यपि सर्वाणि समानानि तथापि श्रद्धाभिवृद्धये प्रधानाङ्गभावो भवति, तद्वत्। अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य। क्षीरं जलं स्वयमेव प्रवहति तद्वत्। विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यता, नेतरात्। अवधारणार्थापि वीप्सात्र। उपसर्जनवन्निर्देशादितरेषामुपसर्जनत्वं द्योतयति।

इति सांख्यप्रवचनपरिशिष्टे तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥
अथाख्यायिकाभिश्चतुर्थो धर्माध्यायः॥ ४॥

पञ्चमेऽध्याये इतरमतानि दूषयित्वा स्वयशः स्थाप्यते। मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात्। यदोङ्कृत्यैव श्रुतयः प्रवृत्ताः। नेश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः, कर्मणा तत्सिद्धेः। जडं हि कर्म प्रकृतिवच्चेतनसहायमपेक्षते। यथेह यजतां घ्नतां वाऽदृष्टानि दृष्ट्वा धर्मराजस्तथाफलैर्जीवान् योजयति, न तु स्वत एव कर्माणि फलदानि, इत्ययौक्तिकी कल्पनात्र भवितुमर्हति। यत्र तु कर्मणां ज्ञाता चेतनो नास्ति गर्भस्थस्य सत्त्वस्य जननीव। यथा सा सत्त्वादृष्टानुरूपानाहारविहारान् करोति यैः प्रचालितोऽन्तर्मारुतोऽदृष्टानुरूपं कायव्यूहं रचयति। तत्र सर्वज्ञमीश्वरमृते जनन्या बुद्धिं तादृशेष्वेवाहारविहारेषु कः प्रेरयति, तस्मादीश्वरोऽस्त्येव। तथा च श्रुतिः—

प्रजापतिश्चरति गर्भेऽन्तर्जायमानो बहुधा व्यजायत।
तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा॥ इति।
(शु० यजुः सं० ३१।१९)

एतस्या निर्वचनम्—प्रजानां सन्ततीनां पाता प्रजापतिः। प्रजापतेर्ब्रह्मणः स्थानं नाभिस्तत उद्भूतत्वान्मारुतोऽपि प्रजापतिरित्युच्यते। गर्भस्थाने मत्स्ये चरति, अन्तर्जायमानो गर्भेण सहाप्रसवस्थायी बहुधा तत्तदङ्गरचनानुरूपाकारैर्व्यजायत, तस्य

पुरुषः ॥ ३ ॥

पुरुषः पञ्चविंशतितमं तत्त्वम् । अयं च न प्रकृतिर्न विकृतिः, ताभ्यः पृथक्कृत्य निरूपणात् । अनेन जडत्वपरिणामित्वकर्तृत्वादिधर्मवद्भ्यः प्रकृत्यादिभ्यः पुरुषस्य वैलक्षण्यमपि सूचितं भवति । तथा च कारिका—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥
(सां० का० ३) इति ॥ ३ ॥

नन्वेतेभ्योऽतिरिक्ता अन्येऽपि बहवो घटपटादयः पदार्था दृश्यन्ते, तत्कथमेषामुपपत्तिरत आह—

त्रैगुण्यसञ्चारः ॥ १४ ॥

त्रिगुणा एव त्रैगुण्यं सत्त्वरजस्तमांसि तेषां सञ्चारः । मत्तकपोतकण्ठन्यायेन प्रतिक्षणं विलक्षणपरिणामो वर्तते इति शेषः । अनेन मूलप्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका । त्रित्वेन च भेदबोधकेन गुणाः परस्परविरुद्धस्वभावाः प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः सञ्चारेण सङ्गतसम्यक्चरणार्थेन तेषां नित्यसहभावः । पुरुषार्थे जननीये कार्यानुसारेण परस्परसहायता च । ततश्च प्रकृतेर्महदादीनां भूतेभ्यश्च घटपटादीनां सकलपदार्थानां त्रिगुणलक्षणपरिणामादेव संसिद्धिः । कार्योत्पादश्च नापूर्वः, किन्त्वाविर्भावमात्रं सूक्ष्मकारणरूपेण स्थितस्य स्थूलकार्यक्षमरूपेण विपरिणाम इति सद्व्याप्तिवादश्च इत्येते सिद्धान्तास्संसूचिता भवन्तीति बोध्यम् ॥ ४ ॥

ननु गुणानामनवरतपरिणतिस्वभावत्वात् कदाचिदपि दृश्यजातादर्शनं न स्यात्, ततश्च प्रलयोच्छेदः स्यात्, अत आह—

प्रतिसञ्चारः ॥ ५ ॥

यदर्थं सृष्टिप्रक्रियानिर्वाहकस्त्रिगुणपरिणामस्तथा प्रतिसञ्चारः प्रतिकूलोऽपि विपरिणामोऽस्ति । तथा च प्रतिलोमपरिणामेन तत्तत्कार्याणां स्वस्वकारणे लये जाते त्रिगुणायाः प्रकृतेः साम्यस्थितिरेव प्रलय इति सूचितम् । तदा च समानपरिणामत्वेन वैलक्षण्यानाविर्भाव इति भावः ॥ ५ ॥

अथ जायमानस्य सुखदुःखादेर्विवेकार्थं त्रैविध्यं वक्तुमेकेनादाववान्तरमाह—

अध्यात्मम् ॥ ६ ॥

आत्मानमधिकृत्येत्यध्यात्मम् । तद् द्विविधं शारीरं मानसञ्चेति । शारीरं वातपित्तश्लेष्मवैषम्यनिमित्तम् । मानसं कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याविषयविशेषदर्शननिमित्तम् । एतदुभयमप्यान्तरोपायासाध्यत्वादध्यात्ममित्युच्यते ॥ ६ ॥

बाह्यभेदद्वयमाह द्वाभ्याम्—

अधिभूतम् ॥ ७ ॥

मानुषपक्षिसरीसृपस्थावरादिभूतान्यधिकृत्य तदधिभूतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अधिदैवम् ॥ ८ ॥

यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिमित्तमेतत् । इदं द्वयमपि बाह्योपायसाध्यत्वाद् बाह्यमित्युक्तम् ॥ ८ ॥

ननु सत्स्वपि विलक्षणेषु बहुषु पदार्थेषु पुरुषस्य तत्सम्बन्धाभावात् कथं ततो दुःखमतस्तत्सामग्रीं निरूपयिषुरादौ बुद्धीन्द्रियाण्याह—

पञ्चाभिबुद्धयः ॥ ९ ॥

अभितो बुद्ध्यन्ते ज्ञायन्ते वस्तून्याभिरित्यभिबुद्धयः बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि रूपशब्दगन्धरसस्पर्शबोधकानि ॥ ९ ॥

अनेन च ज्ञानद्वारा योगं दर्शयितुं कर्मेन्द्रियाण्याह—

पञ्च कर्मयोनयः ॥ १० ॥

पञ्च इन्द्रियाणि कर्मयोनयः कर्मणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दानां योनयः करणानि । तानि च वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि । अनेन कर्मणा तद्विषयसान्निध्येन तत्सम्बन्धः सूचितः ॥ १० ॥

अथ महदहङ्कारमनसामध्यवसायाभिमानसङ्कल्पा असाधारण्यो वृत्तयस्ताभिर्विनेन्द्रियद्वारा विषयग्रहासम्भवात्तैस्तद्ग्रहोक्त्या तासां निरूपितप्रायत्वेन तत्साधारणी वृत्तिराह—

पञ्च वायवः ॥ ११ ॥

पञ्चसंख्याकाः प्राणापानसमानोदानव्यानाख्या वायवः महदहङ्कारमनसां सत्साधारणवृत्तयो जीवनसाधनानि । तत्र प्राणो नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठवृत्तिः । अपानः कृकाटिकापृष्ठपायुपार्श्वोपस्थवृत्तिः । समानो हृन्नाभिसर्वसन्धिवृत्तिः । उदानो हृत्कण्ठतालुमूर्द्धभ्रूमध्यवृत्तिः, व्यानस्त्वग्वृत्तिरिति ॥ ११ ॥

पञ्चानामुपयोगमाह—

पञ्च कर्मात्मानः ॥ १२ ॥

भुक्तपीताहारजलादे रसरुधिरादेश्च यथायथं प्रापणमेषां कर्म, तदेकानुमेयत्वेन तत्स्वरूपपाठ इत्यर्थः ॥ १३ ॥

नन्वस्तु ज्ञानक्रियाद्वारा महदभिमानसर्वसङ्कल्पानां विषययोगित्वं पुरुषस्य स्वपरिणामितया तन्न घटते इत्याशङ्कां निवर्तयिषुराह—

पञ्चपर्वाविद्या ॥ १३ ॥

अनात्मस्वात्मख्यातिरविद्या, सा च विद्याविरोधिनी पञ्चपर्वा भवति। तानि च पर्वाणि अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यानि। तथा च यदविद्यया विपर्ययेणावधार्यते वस्तु, अस्मितादयस्तत्स्वभावास्तदभिनिविशते ततश्चात्मनो विवेकेन तत्सम्बन्ध इति भावः ॥ १३ ॥

पञ्चाशद्भेदेषु प्रत्ययसर्गेषु पञ्चविपर्यया निरूपिताः, अधुना विशिष्टेष्वष्टाविंशतिमशक्तिमाह—

अष्टाविंशतिधाऽशक्तिः ॥ १४ ॥

इन्द्रियवधा एकादश, बुद्धिवधाश्च सप्तदश, इत्येता अशक्तय उच्यन्ते। इन्द्रियवधा यथा वाधिर्यं, कुष्ठता, अन्धत्वं, जड़ता, अजिघ्रता तथा मूकता, कौण्यं, पङ्गुत्वं, क्लैब्यम्, उदावर्तः, मन्दता च इति। बुद्धिवधास्तु नव तुष्टीनामष्टसिद्धीनां च विपर्ययाद् भवन्ति। तदित्थं जाता अशक्तयोऽष्टाविंशतिः ॥ १४ ॥

प्रसक्ते तुष्टिसिद्धी एवाह द्वाभ्याम्—

नवधा तुष्टिः ॥ १५ ॥

यथोक्तम्—आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः।
बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिहिताः ॥
(सां० का० ५०) इति।

अस्यार्थः—विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिणामभेदः, तं च सैव करोतीति कृतं तद्ध्यानाभ्यासेनेति केनचिदुपदिष्टे तत्र तुष्टिः प्रकृत्याख्या। १। अथ प्रकृतेः सर्वान्प्रत्यविशेषान्न केवलं तत एव विवेकसाक्षात्कारः, किन्तु प्रव्रज्ययेत्युपदिष्टे तुष्टिरुपादानाख्या। २। प्रव्रज्यापि कालविशेषादरेणैव विवेकं जनयति, अलमुपतप्तपात् इत्युपदिष्टे तुष्टिः कालाख्या। ३। भाग्येनैव विवेकख्यातिरिति तुष्टिर्भाग्याख्या। ४। इत्येताश्चतस्रः प्रकृतिव्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य जायन्त इत्याध्यात्मिका उच्यन्ते। विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्याः। ५। तेषु अर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनं तत उपरमाविरतयोऽपि ५, ते च महदहङ्कारादी ननात्मन आत्मनोऽभिमन्यमानस्य वैराग्ये सत्युत्पद्यन्तेऽतो बाह्या उच्यन्ते। इमाश्च नव, उक्तविपर्ययाः ५, अशक्तिभिः २८ सह द्विचत्वारिंशत्। ४२। सिद्धौ परिपन्थित्वाद् हेयाः ॥ १५ ॥

अष्टधा सिद्धिः ॥ १६ ॥

तद्यथा—"ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ७।
दानञ्च ८ सिद्धयोऽष्टौ" (सां० का० ५१) इति।

तत्रोपदेशमन्तरेण तत्त्वज्ञानस्य स्वयमूहाद्या असिद्धिः सा प्रथमा १। अन्यदीयशास्त्रपाठमाकर्ण्य ज्ञानोत्पत्तौ शब्दाख्या द्वितीया २। अध्ययनतस्तत्त्वज्ञाने तृतीया ३। आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकदुःखत्रयविघातेन तत्त्वज्ञाने जाते सिद्धित्रयम् ६। ज्ञानवत्सुहृदो लाभेन तत्त्वज्ञाने सुहृत्प्राप्त्याख्या सप्तमी ७। धनादिनाऽऽराधिते ज्ञानिनि तत्त्वज्ञाने अष्टमी ८। अत्र दुःखविघातरूपाणां त्रिसृणां सिद्धीनां मुख्यत्वमितरासां तु तदुपायत्वाद् गौणत्वं बोध्यम्। पञ्चविपर्ययादारभ्याष्टसिद्धिपर्यन्तमेते प्रत्ययसर्गाः। तेषु प्रकृतिप्रत्ययान्यताख्यातिप्रेप्सुभिर्द्विचत्वारिंशदादितो हेयाः। सिद्धयस्तु उपादेया इति तत्स्वरूपव्याक्रिययैव सूचितं भवति ॥१६॥

प्रत्ययसर्गमभिधाय प्रकृतिसर्गमाह—

दश मूलिकार्थाः ॥ १७ ॥

दश अर्थाः पदार्था मूलिकाः सन्ति। मूलं प्रकृतिः पुरुषश्च तावाश्रयत्वेन विद्येते येषामथवा मूलं स्वभावः स प्रयोजकत्वेनास्ति येषामिति मूलिकाः, मूलप्रकृतौ पुरुषे च विद्यमाना इति यावत्। तथा च राजवार्तिकम्—

प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यताः ४।
पारार्थ्यं च तथा नैक्यं वियोगो योग एव च ८।
शेषवृत्तिरकर्तृत्वं १० मौलिकार्थाः स्मृता दश ॥

अत्रैकत्वमर्थवत्त्वं पारार्थ्यं ३ प्रधाने, अन्यत्वं प्रकृत्यपेक्षया अकर्तृत्वं बहुत्वं ३ पुरुषे, अस्तित्वं योगो वियोगश्च ९ उभयोः, शेषवृत्तिः १०। अङ्गाङ्गिभावेन गुणानां वृत्तिः स्थूलसूक्ष्मशरीरयोरिति। अत्र प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणेन द्वयोः पार्थक्येन ज्ञानं प्रकृतिपुरुषान्यताख्यातिबीजमिति सूचितं भवति। तथा चैतेषां धर्माणां तत्तत्स्वभावभूतत्वेन प्रकृतिसर्गताव्यवहार इति ॥ १७ ॥

ननु बुद्ध्यादिभिरेव त्रिगुणात्मकैः सकलकार्यसिद्धौ किमधिकप्रकृत्यङ्गीकारेण, अत आह—

अनुग्रहः सर्गः ॥ १८ ॥

बुद्ध्यादिभिः स्वकार्येऽहङ्कारादौ जनयितव्ये प्रकृतिरनुग्रहसहायापेक्ष्यते। अन्यथा बुद्धिः क्षीणा सती नालमहङ्कारं जनयितुमिति सकलोऽपि सर्गस्तदनुग्रहमूलक एवेत्यर्थः। अयमेव प्रकृत्यापूर इत्युच्यते। तथा च प्रकृत्यैवायं सर्गो नेश्वरेण नापि ब्रह्मोपादानोऽप्यकारणो नेश्वराधिष्ठितप्रकृतित इति सूच्यते ॥ १८ ॥

तन्मात्रसर्गमाह—

चतुर्दशविधो भूतसर्गः ॥ १९ ॥

दैवतैर्यग्योनमानुष्यभेदेन भूतसर्गश्चतुर्दशप्रकारको भवति। तच्चेत्थम्— ब्राह्म १ प्राजापत्य २ ऐन्द्र ३ पैत्र ४ गान्धर्व ५ यक्ष ६ राक्षस ७ पैशाच ८ भेदेनाष्टविधो दैवः। पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरभेदेन पञ्चविधस्तैर्यग्योनः १३ एकविधो मानुष्यः १४ इति ॥ १९॥

ननु पुरुषार्थशिरोमणीभूतमोक्षतत्त्वाकाङ्क्षा सति बन्धस्वरूपज्ञान एवोपपद्यतेऽतो बन्धानेवाह—

त्रिविधो बन्धः ॥ २० ॥

विपर्ययादतत्त्वज्ञानाज्जायमानो बन्धस्त्रिविधः प्राकृतो वैकृतो दाक्षिणश्चेति ३। तत्र पुरुषधिया प्रकृत्युपासनं प्राकृतो बन्धः १। तथा भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्ध्युपासनं वैकृतः २। पुरुषतत्त्वमजानतः केवलमिष्टापूर्तकारिणो दक्षिण ३ इति त्रयाणामपि पुरुषस्वरूपवेदकत्वाभावे बन्धकत्वम् ॥ २० ॥

नन्वेतदज्ञानत्रयनिवृत्तौ कीदृशो मोक्षो जायत इत्याह—

त्रिविधो मोक्षः ॥ २१ ॥

इष्टापूर्तादिकर्मस्वसारतां पुरुषस्वरूपोपलब्धेरेव सारतां बुध्यमानस्य प्रथमः, ततो भूतेन्द्रियादिष्वविकारतां पश्यतो द्वितीयः, ततः पृथगात्मानं जानतः प्रकृतिरूपस्तृतीयः। यद्यपि प्रथमद्वितीयौ न तात्त्विकमोक्षौ, तथाप्येकदेशिकान्यताख्यात्या तावद्बन्धापगमेन मोक्षत्वव्यहार इति द्रष्टव्यम्। अत्र बन्धमोक्षसंसाराः प्रकृतावेव न पुरुषे, सवासनक्लेशकर्माशयानामपरिणामिनि पुरुषेऽसंभवात्। भृत्यजयपराजययोः स्वामिन्युपचारवत् प्रकृतिगतानां बन्धादीनां पुरुषे उपचार एव। भोगापवर्गयोः प्रकृतिगतयोरपि विवेकाग्रहात् पुरुषः संबन्धसुधासाधितो भवति। एवञ्च धर्माधर्माज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्यैस्सप्तभी रूपैः प्रकृतिर्भोगापवर्गरूपपुरुषार्थं प्रत्यात्मानं बध्नाति। तत्त्वज्ञानेन विवेकख्यात्या एकेन रूपेण च विमोचयति। इतीदृशस्य तत्त्वज्ञानस्याभ्यासादादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितात् सर्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारि केवलं ज्ञानमुत्पद्यते। ततश्चाध्यवसायाभिमानसंकल्पालोचनान्यान्तराणि बाह्याश्च सर्वे व्यापारा आत्मनि प्रतिषिद्धा भवन्ति। अयमेव मोक्ष इति राद्धान्तः ॥ २१ ॥

ननु पुरुषप्रकृत्यादीनामलक्ष्यालक्ष्याणां च घटपटादीनामखिलप्रमेयाणां लौकिकैः कथमनुभवो विधेयोऽत आह—

त्रिविधं प्रमाणम् ॥ २२ ॥

***[त्रिविधं दुःखम् ॥ २३ ॥**

एतत् परम्परया याथातथ्यम् ॥ २४ ॥

एतज्ज्ञात्वा कृतकृत्यः स्यात् ॥ २५ ॥

न पुनस्त्रिविधेन दुःखेनाभिभूयते ॥ २६ ॥]

असन्दिग्धा विपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिर्बोधश्च पौरुषेयः, फलं प्रमा, तस्याः कारणं प्रमाणम्, तत् त्रिविधं प्रत्यक्षानुमानशब्दभेदात्। एतेनाधिकान्युपमानादीनि नैयायिकाद्यभ्युपगतानि प्रमाणान्येष्वेवान्तर्भवन्तीति नातिरिक्तान्युपयुज्यन्ते। तत्रार्थसंनिकृष्टमिन्द्रियं प्रत्यक्षम्, व्याप्यव्यापकभावपक्षधर्मताज्ञानपूर्वकमनुमानम्, आप्तवचनाद्वेदादिरूपाच्छाब्दमिति विशेषत एषां लक्षणोदाहरणान्याकरादवसेयानि। इति शिवम्।

एकस्मिंस्त्रिगुणात्मतत्त्वयुतितो जाता द्विता साम्प्रतो
द्वित्वं प्राप्य प्रकाशयत्यविरतं भोगापवर्गौ स्वतः।
इत्येवं परिसूचयन्मतिमते मोहापहं कापिलं
सूत्राणाममलं द्विकद्वयमिदं जीयाच्चिरं चेतसि ॥

इति सर्वोपकारिणी संक्षिप्तकापिलसूत्रवृत्तिः

समाप्ता ॥

—:०:—

*एतत्सूत्रचतुष्टयं तत्त्वसमाससूत्राणां व्याख्यानान्तरेषु समुपलभ्यते। अत्र च सूत्राणां संख्याविषये परं वैषम्यं दृश्यते। कैश्चित् "त्रैगुण्यम्" "सञ्चरः" इति पृथक् सूत्रे परिगणिते। "अध्यात्ममधिदैवमधिभूतञ्च" इत्येकं सूत्रम् केषाञ्चित्, अन्येषां च सूत्रत्रयमिदम्। एवमेव 'एतत् परम्परया" इत्यतः "दुःखेनाभिभूयते" इति यावदेकमेव कैश्चित् स्वीकृतमन्यैश्च त्रीणि सूत्राणीमानि परिगणितानि। इत्थं २२, २३, २४, २५, २६ इति यावदेतेषां संख्या व्याख्याकाराणां मतेनेति विभावनीयम्।